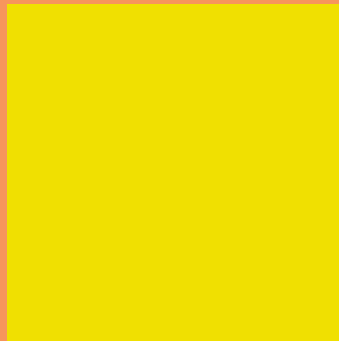


4



WANNEER ONTMOETING
CONFLICT WORDT:
RECHTVAARDIGE OORLOG EN
RECHTVAARDIGE VREDE

MODULE VIER

RECHTVAARDIGE OORLOG EN RECHTVAARDIGE VREDE

4.1 INLEIDING

4.1.1 ALGEMENE INLEIDING

Deze handleiding is bedoeld als didactisch hulpkader voor het thema 'Wanneer de ontmoeting een conflict wordt: rechtvaardige oorlog en rechtvaardige vrede'. De materie is geschikt voor leeftijdsgroepen van 13 tot 18 jaar. De module geeft de kans aan de leerkracht of begeleider om op maat van de klasgroep het thema uit te werken.

De module is voornamelijk gericht op het thema Heilige Oorlog, maar behandelt ook thema's als pacifisme, messianisme, etc. De Thora en Talmoed leveren de interpretatielijnen voor de les. Het staat de leerkracht of begeleider vrij om op maat van de leerlingen de didactische impulsen uit dit handboek op te nemen. Het is mogelijk om de stof te betrekken op de actuele discussies en conflicten rond zionisme.

De handleiding voor de leerlingen, samen met het bekijken van het videofragment, neemt een uur in beslag. Het thema kan nadien, naar goeddunken van de leerkracht, verder uitgediept worden met de extra leerstof uit dit handboek.

4.1.2 INHOUD VAN HET HANDBOEK

Deze module focust zich op hoe het Jodendom omspringt met het thema Heilige Oorlog. Het Jodendom heeft geen uitvoerig regelboek betreffende oorlogsvoering. De Talmoed levert wel paradigma's op om over G-ddelijke gesanctificeerde oorlog na te denken.

De handleiding maakt een onderscheid tussen 'basisleerstof' en 'verdiepende leerstof'. De leerlingenhandleiding en de leerkrachtenhandleiding lopen parallel qua basisleerstof, maar de leerkrachtenhandleiding beschikt over extra opdrachten onder de titel 'verdiepende opdrachten'. De verdiepende leerstof biedt extra materiaal aan de leerkracht of begeleider aan om bepaalde thema's verder uit te werken.

De basisleerstof start met de spanningsverhouding tussen pacifisme en Heilige Oorlog. Die spanningsverhouding vormt de opmaat naar een bespreking van hoe de Talmoed omspringt met de oorlogsverhalen in de Thora. De Talmoed ontwikkelt een typologie van oorlogscategorieën die de discussie rond oorlog kan sturen. De verdiepende leerstof gaat in op De Drie Eden, het debat tussen zionisme en antizionisme, messianisme, en het Internationaal Humanitair Recht.

4.2 OORLOG EN HET JODENDOM

4.2.1 EEN VERHAAL

Een schoolreis brengt Ariella bij een oorlogsmuseum. Getroffen door de tragedie van oorlog loopt ze verloren in het museum. Daar stuit ze op een mysterieuze joodse conciërge. Samen bespreken ze de joodse oorlogstraditie.



Afbeelding 4.1
De videoclip

4.2.2 DISCUSSIE

Dit onderdeel is optioneel.

De volgende vragen kunnen aan de leerlingen gesteld worden.

- Herkennen de leerlingen de emoties van Ariella?
- Zijn ze ooit al naar een oorlogsmuseum geweest?
- Hebben ze al vaak aan oorlog gedacht?
- Voelen zij dezelfde spanning met betrekking tot de oorlogen in de Thora en het vredesideaal?

4.3 OORLOG EN VREDE IN HET JODENDOM

Dit onderdeel is **basisleerstof**.

4.3.1 ALGEMEEN

Oorlog en vrede zijn twee spraakmakende thema's binnen het Jodendom. Aan de ene kant benadrukt de Thora het absolute belang van vrede en harmonie tussen en binnen alle volkeren. Het woord 'shalom', met onder andere de betekenis van 'vrede', vormt daar een centraal voorbeeld van. Aan de andere kant bevat de Thora veel oorlogsverhalen. Oorlog en vrede vormen een tweespalt binnen eenzelfde joodse religie.

Deze tweespalt kunnen we ook **theoretisch** weergeven. Aan de ene kant bestaat er de positie van het **pacifisme**. Volgens het pacifisme is oorlog of geweld nooit toegestaan. Een escalerend conflict moet altijd vredevol opgelost worden; een gewelddadige aanval mag niet met geweld beantwoord worden. In zijn meest extreme voorstelling spreken we ook wel van radicaal pacifisme. Aan de andere kant bevindt zich de theorie van de Heilige Oorlog. Een **Heilige Oorlog** wordt gevoerd omwille van een Goddelijk gebod of omwille van religieuze doeleinden. Binnen deze theorie is collectief geweld gesanctificeerd indien het religieus of Goddelijk bevolen is. Daarnaast bestaan er tussenposities. In het Westen bestaat de theorie van de Rechtvaardige Oorlog, die regels opstelt volgens op basis waarvan oorlog rechtmatig gevoerd mag worden. Deze wordt vaak gezien als het midden houdend tussen radicaal pacifisme en Heilige Oorlog. Het Jodendom heeft geen gelijkaardige theorie.

4.3.2 PACIFISME EN HEILIGE OORLOG

Het pacifisme is een attitude of leer die streeft naar vrede en die het gebruik van geweld om conflicten (tussen naties) op te lossen afkeurt.

Politieke machtsopbouw is uit den boze. Volgens deze leer kan een natiestaat bijvoorbeeld geen legerdienst invoeren. Deze leer stamt niet af van een persoon binnen de joodse geschiedenis. **Het Jodendom is geen pacifistische religie**, maar harmonie, vrede, en rechtvaardigheid staan in het Jodendom wel centraal. Het pacifisme roept ook veel vragen op die voor het Jodendom interessant zijn. Hoe springen we om met gewelddadige passages? Kan het pacifisme inspireren? Door de geschiedenis heen heeft het Jodendom vaak lijdzaamheid en passiviteit vooropgesteld. Kunnen we die waarden als pacifistisch zien? En tegelijkertijd kunnen we de kritische vraag stellen: is pacifisme wel altijd iets positiefs? Is zelfverdediging, bijvoorbeeld, soms niet rechtvaardig?

Heilige Oorlog is een vorm van collectief geweld dat volgens de daders gezien wordt als goddelijk gesanctificeerd.

In de Thora vinden we veel gewelddadige passages. Jozua krijgt het gebod om het Beloofde Land met veel geweld te veroveren. Naast deze oorlogen is er ook de oorlog tegen Amalek.

Koning David staat dan weer bekend omwille van zijn expansiegerichte oorlogen. Veel van de oorlogen, zoals Jozua's Veroveringsoorlog, waren bevolen door G-d en dus gesanctificeerd. De lezing van het boek van Esther, waarin de joden een massamoord plegen, is de centrale gebeurtenis van het Poerimfestival. De Thora beschrijft G-d ook als een krijger, en de menselijke krijgers (Jozua, David, Esther, etc.) worden als helden afgebeeld. Geweld in de naam van G-d is dus een veelvoorkomend thema in het Jodendom. **Het Jodendom heeft een eigen geschiedenis met het fenomeen Heilige Oorlog.**

4.3.3 JODENDOM EN RECHTVAARDIGE OORLOG

Ondanks de aanwezigheid van oorlogsverhalen in de Thora, hebben de Rabbijnen geen omvattende 'rechtvaardige oorlog'-theorie opgesteld zoals Augustinus van Hippo en Thomas van Aquino dat deden voor de christelijke traditie. Een theorie van de rechtvaardige oorlog formuleert principes die bepalen onder welke voorwaarden een oorlog gestart mag worden (*ius ad bellum*). Daarnaast formuleert zo'n theorie ook enkele principes die tijdens de oorlog gehandhaafd moeten worden (*ius in bello*). Er bestaat niet één of 'de' theorie van de rechtvaardige oorlog. Doorheen de tijd is deze theorie telkens aangepast aan de desbetreffende context. De geformuleerde principes zijn gericht op het zo veel mogelijk beperken van geweld en lijden. Het gaat hier met andere woorden **om een oorlog die 'te rechtvaardigen' valt, afhankelijk van de tijd, plaats, en context.**



Afbeelding 4.2
Bron: © Syda Productions
Adobe Stock

4.3.4 DIDACTISCHE SUGGESTIES

OPDRACHT. De leerlingen worden geïntroduceerd tot de concepten 'pacifisme' en 'heilige oorlog'. Kunnen ze deze concepten in eigen woorden uitleggen? Wat is hun mening over deze concepten?

- Omschrijf pacifisme in eigen woorden.
- Zou jij het Jodendom als 'pacifistisch' omschrijven? Waarom wel/niet?
- Zijn er pacifistische ideeën in het Jodendom?
- Heilige Oorlog betekent collectief geweld in naam van g-d. Wat is jouw mening over Heilige Oorlog? Is Heilige Oorlog rechtvaardig?
- Denk je dat Heilige Oorlog ook binnen het Jodendom bestaat?

OPDRACHT. De studenten kiezen een stelling en argumenteren voor of tegen. De opdracht kan individueel gemaakt worden door middel van een paper. Het is ook mogelijk de opdracht te maken in groepen. De groepen worden verdeeld in pro en contra, en krijgen elk een bepaalde tijd om argumenten te formuleren. Het staat de leerkracht vrij een 'moderator' aan te duiden, die de discussie modereert en let op de spreektijd per partij. Mogelijke proposities:

- "Oorlog is nooit rechtvaardig."
- "Vrede kan enkel bestaan naast oorlog."
- "Doe nooit iets in een oorlog dat nadien een verzoening onmogelijk maakt."
- "Een wereld zonder geweld is niet realistisch."
- "Geweld begint of eindigt met jezelf."
- "Zelfs in tijden van vrede is het belangrijk voor een land om te investeren in wapens."
- "Je eigen leven riskeren voor een vreemdeling in een ander land is nutteloos."

VERDIEPENDE OPDRACHT. De studenten ontvangen een actueel krantenartikel over oorlog. Het gevonden materiaal kan klassikaal bediscussieerd worden. Welke partijen voeren de oorlog? Waarom is de oorlog gestart? Wie is de agressor? Wie het slachtoffer? Zijn ze op zoek naar een vredevolle oplossing? Zo ja, op welke manier?

4.4 MITZVAH EN DISCRETIONAIRE OORLOG

Dit onderdeel is **basisleerstof**.

4.4.1 ALGEMEEN

Het Jodendom kent dus **geen omvattende theorie** waarnaar verwezen kan worden in discussies over oorlog en vrede. In de joodse traditie zijn er **wel paradigma's** ontwikkeld om over oorlog na te denken. Huidige joodse discussies over (heilige) oorlog, vaak in verband met de staat Israël, verwijzen steeds terug naar deze paradigma's. Vooraleer we deze bekijken, buigen we ons eerst over een Thorapassage die als startpunt geldt voor de Talmoeddiscussies. In het boek Deuteronomium vinden we een korte bespreking over hoe oorlog te voeren.

DEUTERONOMIUM 20

[5] Daarna krijgen de schrijvers het woord: 'Wie net een huis heeft gebouwd en het nog niet in gebruik heeft kunnen nemen, mag naar huis terugkeren; anders neemt een ander het in gebruik als hij in de strijd sneuvelt. [6] Wie een wijngaard heeft geplant en nog niet zelf de eerste druiven heeft kunnen plukken, mag naar huis terugkeren; anders plukt een ander die als hij in de strijd sneuvelt. [7] Ook wie een bruid heeft maar haar nog niet heeft kunnen huwen, mag naar huis terugkeren; anders huwt een ander haar als hij in de strijd sneuvelt.' [8] Verder moeten ze tegen het krijgsvolk zeggen: 'Wie bang is, wie het aan moed ontbreekt, mag naar huis terugkeren; anders verliezen de anderen misschien ook de moed.'

[10] Voordat u een stad aanvalt, moet u eerst een vredesregeling aanbieden. [11] Als men op het voorstel ingaat en de poorten voor u opent, moeten alle inwoners van de stad tot herendienst worden gedwongen. [12] Als ze echter geen vrede willen sluiten en liever de strijd met u aangaan, [13] en de HEER, uw God, u de belegerde stad in handen geeft, moet u alle mannelijke inwoners ter dood brengen.

[15] Zo moet u te werk gaan bij de steden die op grote afstand van u liggen, buiten het gebied dat u nu gaat veroveren. [16] Maar daarbinnen, in de steden van het land dat de HEER, uw God, u als grondgebied zal geven, mag u geen mens in leven laten. [17] Alle Hethieten, Amoriëten, Kanaänieten, Perizzieten, Chiwviëten en Jebusieten moet u doden, zoals de HEER, uw God, u heeft opgedragen, [18] om te voorkomen dat u de gruwelijke dingen die zij voor hun goden doen van hen overneemt, waardoor u tegen de HEER, uw God, zou zondigen.

In deze passage komen een viertal zaken aan bod. Ten eerste moet er een vredesoffer moet voorafgaan aan elke belegering. Zo benadrukt de Thora het belang van vrede. Ten tweede erkent de Thora vier geldige redenen voor uitstel van militaire dienst: een recent geplante wijngaard, een recente verloving, een pas gebouwd huis en bangheid. En ten derde deelt G-d de reden mee waarom de volkeren in het Beloofde Land weggevaagd moeten worden: hun afgoderij leidt tot onacceptabel gedrag. Andere Thorapassages vermelden dat dit onacceptabele gedrag het brengen van mensenoffers en zelfs kannibalisme inhoudt. G-d wil dat Zijn volk niet bezoedeld wordt door deze volkeren en gelijkaardige praktijken begint. Ten vierde maakt de tekst een onderscheid tussen steden die deel uitmaken van het Beloofde Land en steden daarbuiten. Binnen het Beloofde Land moeten de Israëlieten harder optreden.

De **Misjna** vertrekt van de Deuteronomiumpassage die hierboven is weergegeven. Daarin komen vier geldige redenen voor uitstel van militaire dienst aan bod. In de eerste zes hoofdstukken gaat de Misjna dieper in op de vraag in welke gevallen deze vier redenen tot uitstel geldig zijn. Naar wat voor idee of theorie refereert dit terug?

Om deze vraag te beantwoorden maakt de Misjna een belangrijk, fundamenteel **onderscheid tussen twee types van oorlog**. Het eerste type is de **optionele of discretionaire oorlog**. Een discretionaire oorlog is een oorlog naar eigen goeddunken, die niet het gevolg is van een G-ddelijk gebod. In een discretionaire oorlog zijn de redenen tot uitstel van militaire dienst geldig. Het tweede type is de **Bevolen Oorlog**. Hiermee bedoelt de Misjna: direct bevolen door G-d. Dit soort oorlog kunnen we enigszins een Heilige Oorlog noemen, ook al komt het woord Heilige Oorlog zelf niet voor in het Jodendom. Voor een Bevolen oorlog zijn de redenen tot uitstel ongeldig. De Misjna definieert dus een oorlog die zo belangrijk is dat iedereen eraan moet deelnemen.

4.4.2 DE JERUZALEM TALMOED

De Jeruzalem Talmoed definieert **een discretionaire oorlog als een oorlog die Israël initieert**. Israël is niet bevolen iemand aan te vallen. En aangezien het Beloofde Land al veroverd is, dienen verdere oorlogen enkel om het terrein uit te breiden. **Een bevolen oorlog is een verplichte oorlog**, iedereen dient aan deze mee te doen. Volgens de Jeruzalem Talmoed zijn enkel de oorlogen van Jozua en defensieve oorlogen bevolen.

De Jeruzalem Talmoed erkent het recht op zelfverdediging. Voor de oude Israëlieten betekende dit dat, aangezien het Beloofde Land was veroverd, ze het nu ook moesten beschermen. Daarnaast is er een belangrijke conclusie die uit de Jeruzalem Talmoed getrokken kan worden.

4.4.3 DE BABYLONISCHE TALMOED

Volgens de Jeruzalem Talmoed zijn enkel verdedigingsoorlogen en de Veroveringsoorlogen van Jozua bevolen en dus heilig. Die oorlogen vonden echter duizenden jaren geleden plaats. De Jeruzalem Talmoed lijkt daarmee te stellen Heilige Oorlogen vandaag de dag niet meer mogelijk zijn.

De Babylonische Talmoed heeft een verschillend perspectief. Dit perspectief werd overheersend. De Babylonische Talmoed is het op twee punten eens met de Jeruzalem Talmoed: een discretionaire oorlog is een oorlog die Israël initieert, en de Veroveringsoorlogen van Jozua waren bevolen, verplichte oorlogen. De Babylonische Talmoed vermeldt echter geen defensieve oorlogen. Hij geeft wel een extra voorbeeld van discretionaire oorlogen: **Dauids expansieoorlogen**. Expansieve oorlogen dienen enkel maar om het gebied uit te breiden, en zijn dus discretionair. Een aparte status wordt verleend aan **preventieve aanvallen**. Een preventieve aanval is een militaire actie die erop uit is de vijand eerst te verzwakken om een vijandige aanval te voorkomen. Preventieve aanvallen vormen een grijs gebied. Of ze bevolen zijn hangt af van met hoeveel zekerheid vastgesteld kan worden dat er een aanval aankomt. De Talmoed lijkt te suggereren dat, indien dit vastgesteld kan worden, preventieve aanvallen tellen als milchemet mitzvah.

Hieruit kunnen we samenvatten dat de Talmoed drie verschillende benaderingswijzen heeft voor de typologie van oorlogscategorieën.

1. De Jeruzalem Talmoed stelt ten eerste voor naar de categorieën te kijken vanuit het perspectief van de historische oorlogen in de Thora. De expansieve oorlogen van Koning David waren discretionair. Enkel de Veroveringsoorlogen van Jozua waren bevolen.
2. Een tweede benaderingswijze is om de categorieën te zien als een indeling tussen enerzijds oorlogen geïnitieerd door de Israëlieten (discretionair) en defensieve oorlogen (bevolen/verplicht).
3. Volgens de Babylonische Talmoed kunnen we, ten derde, denken naargelang het perspectief van of er sprake is van een preventieve aanval. Een preventieve aanval is discretionair. Samengevat kunnen we het als volgt weergeven:

	Discretionair	Bevolen
Misjna	Uitstel van militaire dienst	Geen uitstel van militaire dienst
Jeruzalem Talmoed	Israël initieert	Jozua's oorlogen en defensieve oorlogen
Babylonische Talmoed	Israël initieert, Davids oorlogen (preventieve aanvallen)	Jozua's oorlogen (preventieve aanvallen)

Oorlog in het oude Nabije Oosten verliep anders dan oorlog vandaag de dag. Optionele oorlogen moesten toegelaten worden door het Sanhedrin, het joodse gerechtshof. Daarnaast moest het orakel Urim VeTumim geconsulteerd worden (Babylonische Talmoed Berakhot 3b, Sanhedrin 16b). Het joodse volk mocht dus enkel ten strijde trekken indien het Sanhedrin en het orakel het toestonden. Een leider of koning had niet zomaar vrij spel! Tegenwoordig bestaan het Sanhedrin en het orakel niet meer.

Diasporagemeenschappen hebben geen eigen leger. Daarom gaan joodse discussies over oorlog meestal over de staat Israël en diens oorlogen. Niet elke jood is evenzeer begaan met de staat Israël, maar een gezonde discussie over oorlog en vrede helpt ons de wereld beter te begrijpen. Het onderscheid tussen bevolen en optionele oorlogen is vandaag de dag nog steeds van tel. Ze helpen mee verklaren waarom bepaalde oorlogen voor sommige joden belangrijk zijn. Of een oorlog van Israël bevolen is of optioneel is een actueel discussiepunt. De Talmoed geeft ons stof tot nadenken.

Hiermee concluderen we de bespreking van de oorlogstypologie zoals we die in de Talmoed terugvinden. Deze Talmoeddiscussie, en de passage uit het boek Deuteronomium, vormen het startpunt van het denken over oorlog in het Jodendom. **De centrale vraag is: wanneer spreken we over een G-ddelijk gelegitimeerde oorlog?** Door voornamelijk enkel Jozua's oorlogen als bevolen te zien, lijkt de Talmoed heilige oorlogen te begrenzen tot het verleden. Heilige oorlog is daarmee volgens de Talmoed geen reële toekomstige optie meer.

4.4.4 DIDACTISCHE SUGGESTIES

OPDRACHT. Door middel van de volgende vragen kunnen de leerlingen reflecteren over de leerstof geïntroduceerd in dit hoofdstuk.

Een bevolen oorlog

- Is een oorlog die bevolen is door een politieke leider.
- Staat toe dat mensen weigeren deel te nemen.
- Is bevolen door G-d en staat geen uitzonderingen toe.

Een discretionaire oorlog

- Is een door G-d verplichte oorlog
- Staat uitstel van militaire dienst toe
- Is een oorlog die geen uitstel van militaire dienst toestaat

Juist of fout. Volgens de Talmoed zijn toekomstige oorlogen mogelijk. Motiveer je antwoord.

Het antwoord is afhankelijk van hoe je de vraag interpreteert. Indien de vraag refereert naar bevolen oorlogen, dan luidt het antwoord dat ze niet meer mogelijk zijn. Indien de vraag refereert naar discretionaire oorlogen, blijft het antwoord onbeslist. De Talmoed zegt niets over de mogelijkheid van toekomstige discretionaire oorlogen.

Is het concept 'Bevolen Oorlog' geloofwaardig? Geloof je erin? Waarom wel/niet?

Open vraag.

Is een preventieve aanval goed te keuren? Waarom wel/niet? In welke gevallen wel/niet?

Open vraag.

VERDIEPENDE OPDRACHT. De studenten bestuderen een actueel conflict (bv. zionisme vs. antizionisme), eventueel door middel van een krantenartikel. Op basis van het artikel beantwoorden ze de volgende vragen en voeren ze een groepsdiscussie.

- Wat voor type oorlog is het? Kunnen we de joodse oorlogscategorieën toepassen?
- Is er sprake van zelfverdediging?
- Wie is de agressor? Zijn er onschuldige slachtoffers?

De klas kan in twee groepen worden opgedeeld. Een groep zoekt argumenten pro oorlogsvoering, de andere zoekt argumenten contra. De leerlingen voeren de discussie en proberen tot een conclusie te komen. De verdiepende leerstof over het IHR en/of Fackenheim's 614e gebod kunnen als aanvulling dienen voor de discussie.



Afbeelding 4.3
Source: © Georgiy
Adobe Stock

4.5 MAIMONIDES VERSUS NACHMANIDES: VERDIEPEND ONDERDEEL

4.5.1 ALGEMEEN

De twee Talmoeds zijn samengesteld rond 200 n.C. (JT) en 500 n.C. (BT). Ook nadien, in de middeleeuwen, werd nagedacht over deze oorlogstypologie. In dit verdiepend onderdeel voor de stof bij hoofdstuk 4 bespreken we bondig de positie van Maimonides en Nachmanides betreffende de oorlogscategorieën en het gebod zich in het Beloofde Land te vestigen. De stof in dit onderdeel sluit aan bij hoofdstuk 6 over de Drie Eden en de discussie rond zionisme.

Moses ben Maimon (1138–1204), ofwel Maimonides, is het grotendeels eens met de Talmoed, maar vermeldt de oorlogen van Jozua niet als een voorbeeld van een bevolen oorlog. In de plaats rekent hij de oorlog tegen Amalek en zeven de naties van Kanaän tot de categorie 'bevolen'. Daarnaast is Maimonides het eens met de Jeruzalem Talmoed dat ook defensieve oorlogen bevolen zijn. Discretionaire oorlogen zijn oorlogen om het gebied uit te breiden, voor prestige. De oorlogen van Koning David zijn voorbeelden van dit type oorlog.

Voor Maimonides zijn de oorlogen tegen Amalek en Kanaän universeel, ook al bestaan deze volkeren niet meer. Die oorlogen krijgen zo een spiritueel gehalte. Voor Maimonides getuigen ze van de Heilige wil om afgoderij tegen te gaan. Afgoderij associeert hij aan immoraliteit. Het concrete land van Israël is dus minder belangrijk. Die context is te particulier. Maimonides vermeldt daarom in zijn *Book of Commandments*, waarin hij de 613 geboden bespreekt (BT Shabbat 87a), niet het gebod om zich te vestigen in het Beloofde Land.

Moses ben Nahman (1194–1270), ofwel Nachmanides, bekritiseert Maimonides' opvatting. Maimonides, zo zegt Nachmanides, maakt het gebod te abstract. Het gebod is specifiek en verwijst naar een concreet gebied. Het Beloofde Land moet in handen zijn van joden, volgens hem. Elk ander volk mag weggedreven worden, tenzij als ze een vredesregeling en de Zeven Wetten van Noah accepteren. Een belangrijke nuance is dat Nachmanides stelt dat het gebod niet automatisch een gewelddadige verovering betekent. Zich simpelweg vestigen in het land van Israël, het land cultiveren en joodse gemeenschappen vormen, voldoet aan het gebod. Nachmanides gaf zelf het voorbeeld door op late leeftijd naar het Beloofde Land te verhuizen.

De discussie tussen Maimonides en Nachmanides is vandaag de dag nog steeds belangrijk. Orthodoxe zionisten citeren uit Nachmanides om te argumenteren voor hun positie. Tegelijkertijd hebben ze veel inkt verspild aan de vraag waarom Maimonides het gebod om zich te vestigen in het land van Israël links liet liggen.

	Discretionair	Bevolen
Misjna	Uitstel van militaire dienst	Geen uitstel van militaire dienst
Jeruzalem Talmoed	Israël initieert	Jozua's oorlogen en defensieve oorlogen
Babylonische Talmoed	Israël initieert, Davids oorlogen (preventieve aanvallen)	Jozua's oorlogen (preventieve aanvallen)
Maimonides	Israël initieert, om het gebied uit te breiden, voor prestige	Amalek, de Zeven naties van Kanaän, defensieve oorlog
Nachmanides	/	Zich vestigen en leven in het Beloofde Land

4.5.2 DIDACTISCHE SUGGESTIES

OPDRACHT. Een groepsdiscussie is mogelijk op basis van de discussie tussen Maimonides en Nachmanides. De volgende vragen kunnen dienen als leidraad voor de discussie.

- Wie heeft volgens hen gelijk?
- Welke interpretatie is het meest geloofwaardig?
- Hoe staan ze tegenover Nachmanides' overtuiging dat zich vestigen voldoende is?
- Waarom is Maimonides tegen afgoderij?
- Is afgoderij nog steeds iets waartegen een jood moet strijden? Waarom wel/niet?
- Staat Nachmanides oorlog toe?

4.6 MESSIANISME

4.6.1 ALGEMEEN Dit onderdeel is **verdiepende leerstof**.

Het thema oorlog en vrede brengt ons bij het messianisme. Het joodse messianisme stelt dat het herstel van de wereld (tikkum olam) niet kan gebeuren vooraleer de uitverkorene, de Messias, ter aarde neerdaalt. Met die gebeurtenis zullen de tijden voltooid zijn. Het verleden vindt zo zijn voltooiing in de toekomst. Het messiaanse tijdperk is er een van vrede en volmaakte harmonie. Messianisme staat dus in een spanningsverhouding met oorlog.

Het basiselement van messianisme is de '**messiaanse hoop**': het verlangen naar het messiaanse tijdperk. Dit tijdperk is gekenmerkt door de komst van een koning of leider van het Huis van David. Deze afstammeling van David zal een nieuw politiek bestaan voor het joodse volk inluiden. Dit houdt de bevestiging van een politieke onafhankelijkheid in en een terugkeer naar *Erets Israel*. Het nieuwe joodse land staat dan als model voor een verbonden en verbeterde mensheid. Het Jodendom is zo de drager van een universele boodschap, met vrede en harmonie als hoogste goed.

Het moderne messianisme kent voornamelijk twee kampen. De **orthodoxen** houden vast aan de traditionele doctrine zoals hierboven geschetst, waarbij een afstammeling van het Huis van David zal heersen in Jeruzalem, de Tempel herbouwen, en het offersysteem herinvoeren. Het messiaanse tijdperk betekent het einde van de politieke overheersing door andere volkeren. Na het oprichten van de Staat van Israël is een deel van de orthodoxe gemeenschappen te vinden in het kamp van de zionisten. Het oprichten van de Staat wordt dan geïnterpreteerd als *athalta de-geulla*, het begin van de verlossing. Veel orthodoxe rabbijnen denken na over huidige politieke gebeurtenissen in het licht van de messiaanse hoop.

De **Reform** versie van het Jodendom vaart een licht afwijkende koers. Ten eerste is het messiaanse tijdperk daar ingeruild voor een persoonlijke Messias. Niet de Gezalfde zal een utopisch tijdperk inluiden, maar menselijke inspanningen. Ten tweede is de messiaanse hoop losgekoppeld van een terugkeer naar Zion. Die terugkeer is te particulier. Het messianisme verhaalt immers over universele vrede en harmonie. De Diaspora behelst dus een groot potentieel: doordat het Jodendom verspreid is over de wereld, kan het veel beter de universele, utopische boodschap verspreiden. Uiteraard is dit tegengesteld aan het zionisme, dat het Jodendom als natie affirmeert en desgevallend de terugkeer naar Palestina hoog in het vaandel draagt.

Theoretisch kunnen we bovendien twee aandachtspunten van het messianisme verder beschrijven. Grosso modo is er een opdeling tussen het apocalyptische messianisme en het rationele messianisme. **Het apocalyptische messianisme** stelt dat de geschiedenis discontinu is. Catastrofen kenmerken de breuk tussen de oude en de nieuwe wereld. De ingewijde kan deze duiden, en het tijdstip berekenen vanuit de getallenmystiek (kabbala). Volgens **het rationele messianisme** is de geschiedenis continu. In het messiaanse tijdperk blijven de geboden van kracht. De overgang tussen het pre-messiaanse tijdperk en het messiaanse tijdperk is een historische ontwikkeling, geen historische breuk.

4.6.2 DIDACTISCHE SUGGESTIES

De studenten kunnen reflecteren over het thema messianisme aan de hand van de volgende vragen.

- Welke versie van het messianisme is volgens jou de juiste? Verkiezen de studenten eerder de orthodoxe versie, of de Reform versie?
- Is het messiaanse tijdperk pacifistisch?
- Mag oorlog een middel zijn om het messiaanse tijdperk als doel te bereiken?
- Wat is het verschil tussen het apocalyptisch messianisme en het rationele messianisme?



Afbeelding 4.4
Bron: © Ollega /
Adobe Stock

4.7 DE DRIE EDEN VERSUS HET 614^E GEBOD

Dit onderdeel is **verdiepende leerstof**.

4.7.1 ALGEMEEN

Het hoofdstuk over het messianisme introduceerde bondig de discussie tussen zionisme en antizionisme. In dit hoofdstuk krijgt die discussie een uitgebreidere articulatie. Het staat de leerkracht of begeleider uiteraard vrij de didactische impulsen naar eigen goeddunken op te nemen.

We benaderen de discussie vanuit twee verschillende standpunten. Enerzijds zijn er de fameuze Drie Eden, die teruggaan op het Hooglied. De Drie Eden weerhouden het vertrek naar Palestina en het oprichten van een natie. Anderzijds zijn er zionisten die achter het bestaan van een joodse Staat staan. We tonen deze positie vanuit de figuur van Emil Fackenheim.

4.7.2 DE DRIE EDEN

In Ketoubboth 11a discussiëren twee rabbijnen over de terugkeer naar het Beloofde Land. De ene rabbijn wil terugkeren, de andere niet. Rabbijnen 'vechten' met citaten, argumenten en geschriften. De winnaar van de discussie verwijst naar een zin uit het Hooglied (2.7: 3.5 en 5.8): "Meisjes van Jeruzalem, ik bezweer je bij de gazellen, bij de hinden op het veld: wek de liefde niet, laat haar niet ontwaken voordat zij het wil."

Op basis van deze zin komt de rabbijn uit op de Drie Eden:

- De Israëlieten mogen zich niet collectief in het Beloofde Land vestigen;
- De Heilige beveelt aan het volk Israël niet in opstand te komen tegen de naties;
- Hij Beveelt de naties het volk Israël niet te streng te onderwerpen.

Voor de rabbijnen refereert "meisjes van Jeruzalem" naar de Israëlieten, en betekent "wek de liefde voordat zij het wil" het vroegtijdig doorvoeren van geboden. Dit staat bekend als 'G-ds hand forceren'. Hier verwijst het naar het zich vroegtijdig vestigen in het Beloofde Land, voor het aanbreken van de messiaanse tijd. Als we de zin naar deze interpretatie vertalen komen we uit op: trek niet naar het Beloofde Land voordat G-d het wil. Forceer niet het gebod om zich te vestigen in Israël.

Deze interpretatie werd vooral in de Middeleeuwen overheersend. Door deze interpretatie blijft het Joodse volk een diaspora vormen. De Drie Eden weerhouden het Joodse volk in opstand te komen tegen de naties. Tegelijkertijd staat daar iets tegenover: het is de naties verboden het Joodse volk hardhandig te onderwerpen.

De Drie Eden articuleren zo een delicate balans tussen G-d, het volk Israël, en alle naties. Ze maken ook deel uit van de messiaanse hoop: het joodse volk mag zichzelf niet verlossen. Die keuze is aan G-d. De Drie Eden zijn nog steeds een belangrijk argument voor antizionisten in de 21ste eeuw.

4.7.3 HET 614E GEBOD

Emil Fackenheim is een voorbeeld van het zionistische antwoord op De Drie Eden. Fackenheim benadrukt dat het voortbestaan van het joodse volk een historische toevalligheid is. Door alle historische tragedies, met Auschwitz als somber hoogtepunt, had het Jodendom even goed niet kunnen bestaan.

Auschwitz, de Shoah, vraagt volgens Fackheim om een antwoord. Dit antwoord is zijn fameuze 614e gebod: "Het is aan de joden verboden Hitler een postume overwinning te bezorgen." Joden mogen niet meewerken aan de eigen destructie. Ze mogen niet twifelen aan de mens of aan G-d. Het antwoord op de uitdaging van Auschwitz is het bevestigen van de joodse identiteit en het vervullen van de geboden. Dat maakt het bestaan van een joods land noodzakelijk.

"Het is de joden niet toegestaan om Hitler postuum overwinningen in de schoot te werpen.

1. Ze zijn geroepen om als joden te overleven, opdat het joodse volk niet te gronde gaat.
2. Ze zijn geroepen om de slachtoffers van Auschwitz te gedenken opdat hun herinnering niet te gronde gaat.
3. Het is hen niet toegestaan om te wanhopen aan de mens en zijn wereld en hun toevlucht te zoeken in cynisme enerzijds en wereldmijding anderzijds, opdat ze er niet toe zullen bijdragen dat de wereld in handen valt van de machten van Auschwitz.
4. Ten slotte is het hen niet toegestaan om te wanhopen aan de G-d van Israël, opdat het joodse volk niet te gronde gaat."

Voor Fackenheim betekent het 614e gebod ook het oprichten van een Joodse staat. Het is zijn overtuiging dat een Joodse staat in 1930 veel joden had kunnen redden. Het 614e gebod spreekt dus De Drie Eden tegen. Door Auschwitz en alle pogroms die de joden te verduren kregen, zijn De Drie Eden niet meer van kracht. De Derde Ede, de naties mogen de joden niet te streng onderwerpen, is verbroken en luidt het 614e gebod in. Dit argument komt vaak voor in huidige discussies.

4.7.4 DIDACTISCHE SUGGESTIES

OPDRACHT. De studenten kunnen reflecteren over Fackenheim's stelling aan de hand van de volgende vragen.

Heeft Fackenheim volgens jou gelijk?

Wat is het 614e gebod?

De zin uit het Hooglied "Meisjes van Jeruzalem, ik bezweer je bij de gazellen, bij de hinden op het veld: wek de liefde niet, laat haar niet ontwaken voordat zij het wil" betekent volgens de Talmoed:

- Trek niet naar het Beloofde Land vooraleer G-d dat gebiedt
- Liefde kan je niet dwingen
- Je mag het Beloofde Land niet bezoeken

De Drie Eden weerhouden Joden ervan en masse naar het Beloofde Land te vertrekken, maar zou je ze ook als pacifistisch omschrijven? Waarom wel/niet?

OPDRACHT. De studenten kunnen in groepen verdeeld de discussie tussen zionisme en antizionisme zelf voeren. De ene groep verdedigt de ene positie, de andere groep de andere. De Drie Eden en Fackenheim kunnen als inspiratie dienen voor de discussie. Het staat de leerkracht vrij een moderator aan te duiden.

OPDRACHT. De discussie rond zionisme kan desbetreffende op oorlog toegepast worden. Wanneer mag een Joodse staat oorlog voeren? Zijn preventieve aanvallen toegestaan? In welk geval wel/niet? Zijn oorlogen om Palestina te verdedigen Heilig of niet? Betekent naar het Beloofde Land trekken het veroveren of zich daar vestigen?

4.8 HET INTERNATIONAAL HUMANITAIR RECHT

Dit onderdeel is **verdiepende leerstof**.

4.8.1 ALGEMEEN

Just War-theorie is een verzamelnaam voor alle benaderingen die oorlog tussen staten proberen te verbinden met het concept rechtvaardigheid. Er bestaat een klassieke opdeling tussen *ius ad bellum*, *ius in bello*, en *ius post bellum*. *Ius ad bellum* staat voor de condities onder dewelke het starten van een oorlog gerechtvaardigd is. *Ius in bello*, ook wel bekend als het Internationaal Humanitair Recht (IHR), betreft het juridische regelboek dat de oorlogsvoering zelf reguleert. Het IHR bepaalt dus hoe men mag strijden. Het *ius post bellum* reguleert de eindfase van een oorlog, indachtig de eventuele heropbouw. Dit hoofdstuk richt zich op *ius in bello*, het Internationaal Humanitair Recht.

Andere namen voor IHR zijn 'oorlogsrecht' of het 'recht van de gewapende conflicten.' Het IHR is veelal afkomstig van internationale verdragen. De bekendste daarvan zijn de *Conventies van Den Haag* van 1899 en 1907; de vier *Conventies van Genève* van 1949 en twee aanvullende *Protocollen* uit 1977 en de *Liebercode*. Hier geven we kort de hoofdpunten weer.

- De partijen moeten verplicht het **onderscheid maken tussen burgers en strijders**. Het is verboden de burgers aan te vallen. Aanvallen zijn enkel mogelijk op militaire doelen.
- De partijen zijn niet vrij in de **manier van oorlogsvoering**. Methoden en middelen die het onderscheid tussen burgers en strijders niet maken of onnodig leed veroorzaken zijn verboden.
- **Personen die niet (langer) deelnemen** aan de strijd hebben recht op leven en een lichamelijke en morele integriteit. Ze moeten met respect voor de menselijke waardigheid behandeld worden.
- **Gewonden en zieken** moeten zo snel mogelijk verzorgd worden wanneer mogelijk. Alles dat nodig is voor de verzorging moet beschermd worden. Het rode kruis, de rode halve maan of het rode kristal op een witte achtergrond zijn de emblemen van de organisaties die instaan voor de verzorging.
- **Gevangen strijders en burgers** blijven het recht op hun leven en waardigheid behouden. Contact met de familie en het ontvangen van hulp moeten mogelijk blijven. Elke strafprocedure houdt zich aan fundamentele juridische principes.

Deze regels geven de essentie van het Internationaal Humanitair Recht weer. Ze vervangen geen verdragen en staan niet op dezelfde hoogte als een juridisch instrument. Ze geven wel stof tot nadenken. Ze zijn niet pacifistisch, maar accepteren ook geen achteloos woekerende oorlog.

4.8.1 DIDACTISCHE SUGGESTIES

OPDRACHT. De studenten kunnen reflecteren over het Internationaal Humanitair Recht aan de hand van de volgende vragen.

Zijn de regels van het IHR volgens jou juist?

Is er een regel die je zou weglaten? Zo ja, welke?

Vind je het IHR volledig? Moet er nog een regel bijkomen?

Denk je dat alle betrokken partijen in een conflict deze regels zouden volgens?

Gelden de regels van het IHR volgens jou ook voor een Heilige Oorlog? Waarom wel/niet?

Het IHR

- Is een vorm van pacifisme
- Is een vorm van Heilige Oorlog
- Staat totale oorlog toe
- Houdt het midden tussen pacifisme en totale oorlog

4.9 WOORDENLIJST

Discretionair

Discretionair verwijst naar het vermogen om zelfstandig, naar eigen goeddunken, te oordelen of handelen.

Heilige oorlog

Een Heilige Oorlog is een oorlog met een religieus motief. Een Heilige Oorlog wordt soms gevoerd omwille van een G-ddelijke verplichting, omwille van een religieuze stellingname, maar ook ter verdediging van een heilig land.

Pacifisme

Pacifisme is een attitude of wereldbeschouwing die vrede absoluut nastreeft. Pacifisme wijst elke vorm van geweld af.

Rechtvaardigheid

Rechtvaardigheid heeft meerdere betekenissen. Ten eerste is rechtvaardigheid een legaal begrip. Wat in overeenstemming is met het recht, is rechtvaardig. Ten tweede is rechtvaardigheid ook een moreel begrip. Rechtvaardig handelen is 'juist' handelen, in overeenstemming met wat 'goed' of 'correct' is. Rechtvaardigheid vergt ook oefening: niemand doet van nature altijd het juiste of het goede. Dat idee komen we vaak tegen in de Tenach!

Vredesregeling

Een vredesregeling is een overeenkomst tussen twee partijen, vaak landen, om de vrede te bewaren en geen oorlog te voeren.

4.10 TRANSCRIPT VAN DE VIDEO

1 INT MUSEUMDAG

De gids en de leraar staan voor de groep.

Gids: Welkom in het Oorlogsmuseum. We hebben een grote collectie voorwerpen uit de Eerste Wereldoorlog. Niet alleen wapens en wapentuig, maar ook voorwerpen uit het dagelijks leven. Misschien krijgen jullie een indruk van hoe het zou zijn om in zo'n tijd te leven!

Leraar: Goed, iedereen is vrij om zelf rond te gaan kijken. We zien elkaar hier weer op tijd. De bus wacht niet, ok! Hou elkaar in het oog; niet verdwalen!

De studenten rennen in verschillende richtingen. Wij volgen Ariella en Adil die langs een aantal uniformen lopen.

Adil: Kun je je voorstellen dat ik zo een uniform draag? Je zou waarschijnlijk verliefd op me worden.

Ariella: In uw dromen.

Ze lopen de hoek om. Ze zijn omringd door foto's van gevechtsscènes.

Ariella: Kun je je voorstellen zo'n oorlog mee te maken? Zelfs vandaag de dag, in de 21e eeuw, bestaat er nog steeds zoveel oorlog.

Adil: Ja, maar wat kan je er aan doen?

Ariella: Ik weet het niet, maar oorlog zou nooit mogen gebeuren.

Adil antwoordt niet. Hij aarzelt om te spreken. Er zit hem iets dwars.

Adil: Dat is nogal hypocriet van jou.

Ariella: Wat bedoel je?

Adil: Je bent Joods, toch? De Thora staat vol met verhalen over oorlog. Zoals de oorlogen om het Beloofde Land te veroveren. En die verhalen lees je elk jaar.

Ariella: Je bedoelt Joshua's Veroveringsoorlogen? Het is niet omdat we die verhalen hebben dat we opeens pro-oorlog zijn of zo.

Adil: Maar ze hebben wel een soort effect. Sommige mensen lezen religieuze teksten letterlijk. Het zou me niet verbazen als die verhalen mensen daadwerkelijk inspireren om oorlogen te beginnen.

Ariella: Dat zou nooit kunnen gebeuren. Joden zijn honderd procent vreedzaam.

Adil (sarcastisch): Ja, vast. Als dat zo was, zou je deze verhalen niet hebben.

Ariella: Je weet niet waar je het over hebt! Ik ben weg.

Ariella loopt boos weg.

Ariella: Ongelofelijk. Wat weet hij zelfs van het Jodendom? Pf.

Al lopend mist ze per ongeluk het pad dat naar de grote zaal leidt. Ze botst plotseling tegen een conciërge op.

Ariella: Ow, het spijt me, meneer.

Conciërge: Ben je verdwaald?

Ariella draait zich om en merkt dat ze inderdaad verdwaald is.

Ariella (verlegen): Ik denk het wel... Kunt u me vertellen hoe ik bij de grote zaal kom, alstublieft?

Janitor: Ik breng je wel. Volg mij maar.

De conciërge begint te wandelen en Ariella volgt.

Conciërge: Zo, heeft het museum een indruk achtergelaten?

Ariella: Om eerlijk te zijn, het is erg verontrustend. Het is moeilijk voor te stellen dat er zo'n oorlog heeft plaatsgevonden.

Janitor: Het trieste eraan is dat er zoveel oorlogen zijn gebeurd.

Ariella: Ik weet het... Ik ben joods, en iemand herinnerde me laatst aan alle oorlogsverhalen de Thora.

Conciërge: Shalom!

Ariella (verbaasd): Haha shalom! Ben jij ook

joods?

Janitor: Jazeker! En, wat vind je van die verhalen?

Ariella: Oorlog is natuurlijk verschrikkelijk, maar ik dacht altijd dat Jozua's veroveringsoorlogen soort van noodzakelijk waren. Dat zonder oorlog de oude Israëlieten nooit het Beloofde Land zouden hebben bereikt. Maar dat betekent niet dat ik oorlog een goed idee vind! Ik denk dat ik er nooit veel over heb nagedacht; mijn joodse gemeenschap heeft het niet zo vaak over oorlog.

Janitor: Ik begrijp het. Daar is een historische reden voor: joodse gemeenschappen bezaten niet altijd legers, dus besteedden ze niet veel tijd aan nadenken over oorlog.

Ariella: Dus niemand zei iets erover?

Janitor: De oude rabbijnen maakten wel een belangrijk onderscheid tussen bevolen en discretionaire oorlogen. Bevolen oorlogen zijn, zoals de naam zegt, bevolen door Hashem. Ze zijn heilig en belangrijk, dus elke jood moet er aan deelnemen. Discretionaire oorlogen zijn minder belangrijk, en daarom kunnen joden niet gedwongen worden om eraan deel te nemen. Een voorbeeld van discretionaire oorlogen zijn de zogenaamde 'expansieve oorlogen': oorlogen om nieuw gebied te veroveren.

Ariella: Hoe zit het dan met de oorlogen om het Beloofde Land in de Thora te veroveren?

Janitor: De Talmoed beschouwt ze als bevolen oorlogen! Maar hier zit het addertje onder het gras: veel rabbijnen geloven dat dit de enige echt bevolen oorlogen waren in de Joodse geschiedenis. En dat in elk geval, als oorlog ooit noodzakelijk wordt, bijvoorbeeld in het geval van zelfverdediging, er nog steeds principes zijn om te volgen.

Zoals eerst vrede aanbieden, alleen vechten om vrede te bereiken, en het verlies van onschuldige levens zo veel mogelijk voorkomen. Laten we niet vergeten dat het jodendom vrede boven alles stelt!

Ariella en de conciërge hebben bijna de hal van de hoofdingang bereikt. Het lawaai van pratende mensen wordt luider.

Ariella: Ik denk dat ik het begrijp. Ik wou dat ik hierover met je kon blijven praten.

Conciërge: Een andere keer. Ik moet nu terug.

Ariella: Oké. Dank u voor de hulp!

Conciërge: Tot ziens!

Terwijl Ariella wegloopt herinnert ze zich plotseling iets wat ze wil vragen.

Ariella: Wacht, waar moet je terug naartoe?

Ariella draait zich om en ziet dat de hal leeg is. De conciërge lijkt te zijn verdwenen.

3 INT MUSEUM DAG

Als Ariella de grote zaal bereikt, wordt ze begroet door de lerares en de gids. Het haar van de gids zit door de war.

Leraar: Eindelijk! Daar zijn jullie! We hebben elke zaal afgezocht!

Ariella: Dat is vreemd. ik liep ze door met de conciërge. Hij hielp me de weg terug te vinden.

Gids: Uhm, de conciërge werkte vandaag niet. Dat denk ik toch...

Leraar: Ik denk dat het museum hun fantasie de vrije loop liet. Dank u voor de rondleiding. Ik ben er zeker van dat het een grote indruk op hen allemaal heeft achtergelaten.

4 EXT BUS DAG

Ariella stapt in de bus. Ze ziet Adil alleen zitten en gaat naast hem zitten.

Adil: Hé, kijk, het spijt me als ik je kwetste. Ik wilde niet zeggen dat je gewelddadig bent of zo.

Ariella: Ik snap het. Het museum gaf me gewoon veel om over na te denken. Wil je na school langskomen? Mijn moeder is een speciaal gerecht aan het maken en...

Terwijl de bus wegrijdt, vervormt het geluid van Ariella en Adils gesprek tot het wegvalt. Het beeld verandert in dat van een lege museumzaal. De camera zoomt langzaam in op een foto aan de muur. Op de oude foto is de conciërge te zien in een oorlogskostuum uit 1915. Hij knipoogt naar de camera voordat het scherm zwart wordt.

4.11 BIBLIOGRAFIE

Deze module maakt dankbaar gebruik van de schema's en interpretaties uit: Firestone, Reuven. *Holy War in Judaism: the Rise and Fall of a Controversial Idea*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

De Nieuwe Bijbelvertaling. Haarlem: Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, 2019.

-Holy War in Modern Judaism? "Mitzvah War" and the Problem of the "Three Vows". *Journal of the American Academy of Religion*. Vol. 74, No. 4 (Dec., 2006) Oxford: Oxford University Press.

Fackenheim, Emil. *God's Presence in History: Jewish Affirmations and Philosophical Reflections*. New York: New York University Press, 1970. 84.

The William Davidson Talmud. "Sotah 44b:1-9." Sefaria. Toegang 23 april, 2021. <https://www.sefaria.org/Sotah.44b.1-9?lang=bi>.

Levin, Yigal; Shapira, Amnon. *War and Peace in Jewish Tradition: From the Biblical World to the Present*. Routledge, 2012

Maimonides, Moses. *Commentary on the Mishnah*. Edited by Yosef David Kapach. Jerusalem: Mosad Harov Kook, 1965.

-*Book of Commandments, with the commentary of Nachmanides*. Hebreeuws. Edited by Rabbi Chayim don Chavel. Jerusalem: Hasad Harov Kook, 1981.

Mechon Mamre Talmud Yerushalmi. "Sotah 8:10 (23a)". Sefaria Toegang 23 april 2021. https://www.sefaria.org/Jerusalem_Talmud_Sotah.23a?lang=bi

SCHOLEM. G. "Zum Verständnis der Messianischen Idee im Judentum." *Über einige Grundbegriffe des Judentums*. Frankfurt am Main, 1970.

Vansintjan, Hildegard; Depauw, Sara; Baum, Tomas; Sauer, Tom; Demeyere, Bruno; Gallant, Johan. *Focus op IHR: wapens in het vizier*. 2012. <https://www.rodekruis.be/wat-doen-we/hulp-wereldwijd/ihr/publicaties/focus-op-ihr-wapens-in-het-vizier/>.

KU LEUVEN



Prof. Dr. Luc Anckaert (1962) behaalde een diploma in filosofie en theologie aan de KU Leuven. Hij publiceerde boeken en artikelen over Rosenzweig, Levinas, Kafka, V. Grossman en Bijbelse verhalen, maar ook over biomedische onderwerpen. Zijn boek Een kritiek van het oneindige. Rosenzweig en Levinas ontving een gouden medaille van de Teylers Stichting. Hij doceert Joodse filosofie aan de KU Leuven.

Pierre Costalunga (Luik, 1997) is wetenschappelijk onderzoeker aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte, KU Leuven, België. Costalunga studeerde af aan de KU Leuven (België) met een bachelor- en masterdiploma in filosofie. Hij maakt deel uit van het centrum voor onderzoek in politieke filosofie en ethiek (RIPPLE).



EDUC8 Consortium



Dit boek is gefinancierd door het Fonds voor interne veiligheid - Politie van de Europese Unie.

